

عبادت در سیره و معارف امام رضا(ع)

هاشم اندیشه

کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث

چکیده

امام علی بن موسی الرضا علیهما السلام که در فضائل سرآمد آفرینش بود، در عبودیت و بندگی خدا از همگان پیشی گرفته بود، چه اینکه راز و رمز رسیدن به مقامات بلند الهی و کسب فضائل، در این امر نهفته است. با مروری اجمالی به زندگانی پربرکت امام رضا علیه السلام روشن می شود که قرآن، در سیره و سخن آن گرامی جایگاه ویژه ای داشته و امام علیه السلام، زندگی روزمره خود را با آیه های وحی آنچنان عجین کرده بود که نور قرآن، در تمام ابعاد زندگیش پرتو افشانی می کرد. حال با ذکر نمونه هایی از عبادات و علم آن امام علیه السلام، می کوشیم تا سیره عبادی ایشان را چراغ راه خویش قرار دهیم.

کلیدواژه ها: امام رضا (ع)، عبادت، قرآن، احادیث.

مقدمه

امامان معصوم، علیهم السلام قرآن ناطق و امامت تبلور هدایت و نور قرآن در پهنه زمین و زمان و سیره ائمه اطهار(ع) تفسیر آیات زندگی بخش آن است. اگر قرآن کریم مردم را به حیات طیبه فرا می خواند، منش و روش زندگی و اصول حاکم بر رفتار و عمل امامان معصوم(ع) تجسم حیات طیبه ای است که پیامبر اعظم(ص) و قرآن کریم بشر را به آن فراخوانده اند. که یکی از آن انوار متبرکه که امام رضا (ع) می باشد توجه به سیره و زندگانی امام رضا (ع) و اهل بیت (علیهم السلام) و الگو قرار دادن آن ها در زندگی مهم ترین عامل در گسترش فرهنگ دینی است. مادر این کوتاه به فرهنگ نماز و قرآن در سیره رضوی اشاره می کنیم.

گام اول در بندگی

امام رضا علیه السلام می فرماید: «اول عبادۀ الله معرفته و اصل معرفۀ الله توحیده ؛ اولین گام بندگی، شناخت خدا و اصل شناخت او به توحید است» (عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۲)

انس با نماز

اباصلت می گوید: به «سرخس» و خانه ای که امام رضا علیه السلام در آن محبوس شده بود رفتم و از دربان اجازه خواستم تا نزد امام بروم. گفت: نمی توانی نزد او بروی. گفتم: چرا نمی توانم؟ او گفت: «لانه ربما صلی فی یومه ولیله الف رکعة وانما ینتقل من صلاته ساعة فی صدر النهار وقبل الزوال وعند اضطرار الشمس، فهو فی هذه الاوقات قاعد فی مصلاه ویناجی ربه؛ به خاطر اینکه امام در روز و شب هزار رکعت نماز می خواند و فقط یک ساعت در ابتدای روز و یک ساعت قبل از ظهر و ساعتی نیز به هنگام غروب خورشید نماز می خواند. او در این اوقات در سجده گاهش نشسته است و با پروردگار خویش مناجات می کند».

اباصلت می گوید: از او خواستم که در این اوقات برایم اجازه ورود بگیرد و او نیز چنین کرد و بر امام علیه السلام وارد شدم، در حالی که در تفکر بود. «(عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۸۳ - ۱۸۴ و بحار الانوار، ج ۴۹، ص ۹۱)

سجده های طولانی

یکی از کنیزان امام رضا علیه السلام می گوید: با تعدادی از کنیزان کوفه خریداری شده و به قصر مامون منتقل شدیم، در آنجا گویی در بهشت بودیم و از خوراکیها و آشامیدنیهای خوب بهره مند بودیم. پس از آن، مامون مرا به امام رضا علیه السلام بخشید، هنگامی که به خانه امام علیه السلام رفتم، همه آن نعمتهای مادی را که در خانه مامون داشتم از دست دادم. از آن پس، هر شب برای نماز شب بیدار می شدیم ... تا اینکه امام مرا به عبدالله بن عباس بخشید وقتی به خانه او وارد شدم، گویی به بهشت جدید داخل شده ام

راوی می گوید: از او درباره امام هشتم سؤال کردیم، او گفت: «کان اذا صلی الغداة - وکان یصلیها فی اول وقتها - ثم یسجد فلا یرفع راسه الی ان ترفع الشمس؛ (بحار الانوار، ج ۴۹، ص ۸۹ - ۹۰) امام علیه السلام وقتی نماز صبح را می خواندند - ایشان همیشه نماز صبح را اول وقت می خواندند - به سجده می رفتند و تا طلوع خورشید سر از سجده بر نمی داشتند».

مناجات در کودکی

مادر بزرگوار امام رضاعلیه السلام می فرماید: «زمانی که ایشان به دنیا آمد، در حالی که دستانش را روی زمین گذاشته و سر مبارکش را به طرف آسمان بلند کرده بود، لبانش تکان می خورد. گویا با خدا مناجات می کرد. در این حال پدر بزرگوارش آمد و به من فرمود: «هَتَيْنَا لَكَ كَرَامَةً رَبِّكَ عَزَّ وَجَلَّ»؛ گوارا (و مبارک) باد بر تو کرامت پروردگار عزیز و جلیلت. در این حال فرزند را به ایشان دادم و ایشان در گوش راستش اذان و در گوش چپش اقامه خواندند و با آب فرات کام دهانش را برداشتند. (احقاق الحق، ج ۱۲، ص ۳۴۳)

امیدواری در دعا

روزی احمد بن محمد از نزدیکان امام رضاعلیه السلام نزد ایشان شرفیاب شد و عرض کرد: چند سالی است که حاجتی دارم و آن را از خدا خواسته ام، ولی دعایم مستجاب نمی شود؛ به گونه ای که دیگر در دلم شک و تردید از استجاب آن راه یافته است و به تنگ آمده ام.

امام رضاعلیه السلام نگاه تندی به او کرد و فرمود: «ای احمد! مراقب باش که شیطان بر تو چیره نشود و تو را مأیوس و ناامید از رحمت پروردگار نسازد. بدان که جدم امام باقرعلیه السلام فرمود: مؤمن نیاز خود را از خدا می خواهد، ولی خداوند برآوردن آن را به تأخیر می اندازد؛ به جهت اینکه ناله و زاری او را دوست دارد»

سپس امام علیه السلام فرمود: «سوگند به خدا تأخیر در برآوردن نیازهای دنیوی مؤمنان از سوی پروردگار، برای آنها بهتر از تعجیل در برآوردن نیاز آنان است. مگر دنیا چه ارزشی دارد! جدم امام باقرعلیه السلام فرمود: سزاوار است که دعای مؤمن در حال آسایش مانند دعای او در حال سختی باشد و اگر دعایش به اجابت نرسید، سست نشود و باز هم دعا کند

پس ای احمد هرگز از دعا کردن خسته نشو؛ زیرا دعا در پیشگاه خدا دارای منزلت والایی است. صبر را پیشه خود ساز و بدان کسی که در این دنیا از نعمتهای الهی برخوردار است، اگر درخواستی از خدا بکند و دعایش مستجاب شود، بر اثر حرص باز هم درخواست دیگری می کند و در نتیجه، نعمتهای خدا در نظرش بی ارزش جلوه می کنند؛ چرا که او سیر نمی شود و در صورتی که نعمتهای او فراوان شود، وی در این راه به جهت حقوقی که بر او واجب است، نمی تواند از عهده همه آنها برآید و در فتنه قرار می گیرد. اکنون بگو بدانم اگر من چیزی به تو بگویم، آیا به درستی آن اطمینان می کنی؟»

احمد سرش را بلند کرد و گفت: البته! اگر به شما اطمینان نکنم، پس به چه کسی اطمینان داشته باشم. شما حجت خدا هستید و حتماً سخن شما درست است

امام علیه السلام فرمود: «پس حال که به سخن من اطمینان داری، باید به گفتار خداوند بیشتر اطمینان داشته باشی؛ چرا که خداوند به وعده خود وفا می کند. مگر خود نفرموده: «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ» (بقره/۱۸۶) «هنگامی که بندگان من از تو درباره من سؤال کردند، (بگو) من نزدیکم و دعای دعاکننده را به هنگامی که مرا می خواند، پاسخ می گویم.» و نیز مگر نفرموده است: «لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ» (زمر/۵۳) «از رحمت پروردگار ناامید مشوید.» و همچنین می فرماید: «وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا» (بقره/۲۶۸) «و خداوند شما را وعده

آمرزش و فزونی می دهد.» بنابراین، باید اعتمادات به خدا بیشتر از دیگران باشد و درب خانه دل خود را به راه یافتن چیزی جز خوبی مگشای که در این صورت، شما آمرزیده اید «الکافی، ج ۲، ص ۲۴۳»
بی رغبتی نسبت به دنیا

امام علی بن موسی الرضا علیهما السلام که با توجه به عزیمت به خراسان و عهده داری مقام ولایت عهده می توانست از تمام امکانات مادی و رفاه دنیوی برخوردار باشد، ذره ای حب دنیا و دل بستگی به آن را در حریم نفس خود وارد نمی ساخت؛ چنان که از محمد بن عباد نقل شده که: «کان جلوس الرضا علیه السلام علی حصیر فی الصیف و علی مسح فی الشتاء» (مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۴۰۷) امام رضا علیه السلام در تابستان بر روی حصیر و در زمستان بر روی زیراندازی زبر و خشن می نشست.»

همچنین نقل شده که روزی سفیان ثوری امام رضا علیه السلام را با لباسی فاخر مشاهده نمود و گفت: «یا ابن رسول الله لولبت ثوبا ادنی من هذا؛ ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله! ای کاش لباسی پایین تر از این می پوشیدید.» امام علیه السلام فرمودند: «هات یدک فاخذ بیده و ادخل کمه فاذا تحت ذلک مسح فقال: یا سفیان! الخز للخلق و المسح للحق» (همان) دستت را بیاور، و سپس دست او را گرفت و در آستین خود فرو برد در حالی که در زیر آن لباس فاخر، لباس زبر و خشن بود، سپس فرمود: ای سفیان! لباس فاخر برای خلق است ولی لباس زبر و خشن برای حق» (همان).

نهایت خضوع و خشوع الهی

امام علی بن موسی الرضا علیهما السلام در جایی که با افکار غیر توحیدی عده ای از یاران و هواداران خود مواجه می شدند و می دیدند که آنان، ائمه علیهم السلام را از کارگزاران نظام هستی می دانند و به تفویض برخی از افعال خداوند مانند رزاقیت او به امامان معصوم علیهم السلام معتقد هستند، به شدت با این افکار و عقاید مقابله می کردند و منشأ همه تأثیرات و حوادث در جهان هستی را فقط خداوند معرفی می کردند.

امام رضاعلیه السلام همواره در دعای خود می فرمود:

«اللَّهُمَّ مَنْ زَعَمَ أَنَّا أَرْبَابٌ فَنَحْنُ مِنْهُ بَرَاءٌ وَمَنْ زَعَمَ أَنَّ إِلَيْنَا الْخُلُقَ وَ عَلَيْنَا الرِّزْقَ فَنَحْنُ بَرَاءٌ مِنْهُ كِبْرَاءَهُ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ عَ مِنَ النَّصَارَى اللَّهُمَّ إِنَّا لَمْ نَدْعُهُمْ إِلَيْنَا مَا يَزْعُمُونَ فَلَا تُؤَاخِذْنَا بِمَا يَقُولُونَ وَ اغْفِرْ لَنَا مَا يَدْعُونَ» (الاعتقادات فی دین الامامیه، ص ۷۴)

«خداوندا، از کسی که می پندارد ما ارباب (امور هستی) هستیم، بیزارى و دورى می جوییم و نیز از کسی که می پندارد کار خلق کردن و روزی رساندن از آن ماست (و به ما تفویض شده)، دورى می جوییم، همچون دورى جستن عیسی بن مریم علیهما السلام از مسیحیان (که آنان عیسی علیه السلام را خدا می دانستند). خداوندا! ما آنان را به آنچه پنداشته اند، نخوانده ایم؛ پس ما را به گفتار (باطل) آنان مؤاخذه مکن و ما را از آنچه می پندارند، مورد غفران و آمرزش قرار ده.»

مقابله امام (ع) با برداشت نادرست از زهد

سراسر زندگی امامان (ع) زهد و وارستگی بود. کیست که نداند آن بزرگواران با تمام جایگاه بلند و نفوذ معنوی گسترده توجهی به مال و متاع دنیوی نداشتند و به راحتی آن را به نیازمندان انفاق می کردند. با این همه عده ای صوفی مسلک که برداشتی انحرافی و نادرست از زهد داشتند و آن را تنها در قامت پوشیدن لباس های زبر و خوردن غذای ساده و

مانند آن تصویر می کردند، بر حضرت امام رضاع) خرده گرفتند. در کتاب کشف الغمه نقل شده است که: گروهی از صوفیان، در خراسان بر حضرت امام رضاع) وارد شدند و به آن حضرت عرض کردند: مأمون درباره امری که خداوند برعهده او گذاشته، اندیشه کرد و دریافت که شما اهل بیت(ع) از همه مردم به امامت و پیشوایی امت سزاوارترید، سپس به اهل بیت(ع) نظر انداخت و دانست که شما از همه آنان شایسته ترید از این رو بر آن شد، امر خلافت را به شما بازگرداند، اکنون امت به پیشوا و رهبری نیازمند است که جامه اش خشن و طعامش ساده باشد و بر الاغ سوار شود و از بیمار عیادت کند. راوی می گوید: امام(ع) که تکیه داده بود، در این هنگام راست نشست و در پاسخ آنان فرمود: یوسف منصب پیامبری داشت، قبا ابریشمی با تکه های زر می پوشید و در مجلس فرعونیان بر پشتی های آنان تکیه می زد، وای بر شما جز این است که از امام، قسط و عدل خواسته می شود و اگر سخن گوید، راست گوید و اگر حکم کند، بر قاعده عدل و داد باشد، و اگر وعده کند، انجام دهد؟! همانا خداوند لباس یا طعامی را حرام نکرده است و این آیه شریفه را تلاوت فرمود: قل من حرم زینة الله التي..(منبع). بگو ای پیامبر چه کسی زینت های خدا را که برای بندگان خود آفریده حرام و روزی های حلال و پاکیزه را منع کرده است.» امام (ع) در این پاسخ حکیمانه بیان می کنند که ظاهر زندگی ربطی به زهد واقعی ندارد بلکه چه بسا برخی بخواهند با این ظاهرسازی مردم را فریب دهند و از این راه توجه مردم را به خود جلب کنند.

گرامی داشت عید ماه خدا

والا ترین ارزش عید فطر به خاطر سپاسگذاری روزه داران از خدای متعال است. بندگان مخلص خدا که هر نوع عبادتی را فقط در سایه توجه خدا به بنده اش می دانند، در این روز به ستایش و تمجید از نعمت های خدا می پردازند و البته با شکوه ترین جلوه آن نیز اجتماعی است که در قالب نماز عید و ... به وجود می آید و مسلمانان به صورت جمعی به ستایش و تمجید می پردازند. فضل بن شاذان می گوید: شنیدم که امام رضا علیه السلام می فرماید: «انما جعل يوم الفطر العيد ليكون للمسلمين مجتمعاً يجتمعون فيه و يبرزون لله عز و جل فيمجدونه على ما من عليهم فيكون يوم عيد و اجتماع و يوم فطر و يوم زكاه و يوم رغبة و يوم تضرع لانه اول يوم من السنة يحل فيه الاكل و الشرب و لان اول شهور السنة عند اهل الحق شهر رمضان فاحب الله عز و جل { ان يكون لهم في ذلك مجمع يحمدهونه وفيه و يقدرهونه { (وسایل الشیعه، ج ۵، ص ۱۴۱)

«روز فطر، عید قرار داده شد تا برای مسلمانان محل گردهمایی باشد که در آن جمع شوند و به خاطر خدای عز و جل به صحنه آیند و خدا را در برابر نعمت هایش به شکوه و بزرگی یاد کنند تا هم روز عید باشد و هم روز اجتماع، هم روز بالندگی باشد و هم روز زکات دادن، هم روز رغبت (و توجه به نعم الهی باشد) و هم روز تضرع. چون روز فطر، روز اول سال است که خوردن و نوشیدن در آن حلال می شود و چون اول ماه های سال نزد اهل حق، ماه رمضان است. لذا خداوند دوست دارد که اجتماعی در این روز برای مسلمانان باشد که خدا را در آن ستایش و تقدیس کنند.»

اجتماع برای ستایش

«قولوا لأولیائنا یهتّمون فی إقامة مصائبنا.» { از فرمایشات حضرت سید الشهداء علیه السلام هنگام وداع با اهل بیت خودش { منتهی الآمال) در این مورد روایت امام رضا شهرت ویژه ای دارد: «من یذكر مصابنا و بکی لما ارتكب منّا کان معنا فی درجتنا يوم القيامة و من ذکر بمصابنا، فبکی و ابکی لم تبک عینه يوم تبکی العیون، و من جلس مجلسا یحیی

فیه امرنا لم یمت قلبه یوم تموت القلوب (بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۲۷۸) «کسی که مصیبت های ما را بیان کند و به خاطر آنچه بر ما وارد شده است بگرید، روز قیامت با ما و در درجه ما است و فردی که مصائب ما برایش بیان شود و اشک بریزد و بگریاند، در روز قیامت که تمامی چشم ها گریان است، چشم او گریان نخواهد بود و کسی که در مجلسی که (احادیث و سخنان ما گفته می شود) و امر ما در آن زنده نگه داشته می شود، حضور یابد، روز قیامت که همه دل ها مرده خواهد بود، قلب او زنده است».

پنهان داشتن نیایش

در دعاهای پنهانی، ریا و خودنمایی کمتر راه پیدا کرده، به اجابت پروردگار نزدیکتر است. خداوند در این باره می فرماید: «ادعوا ربکم تضرعا و خفیة»؛ «پروردگار خود را با زاری و در پنهانی بخوانید.» (اعراف/۵۳) در روایت از امام رضا علیه السلام است که فرمود:

«دعوة العبد سرا دعوة واحدة تعدل سبعین دعوة علانية؛ یک نیایش بنده به پنهانی و آهستگی با هفتاد دعای ظاهر و آشکار برابری می کند.» (عدة الداعی، ص ۱۱۷)

مخفی بودن نیایش - آن هم در سکوت و آرامش شب - تاثیر شگرفی در روح انسان دارد.

آثار چهل روز اخلاص

امام رضا علیه السلام از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله چنین نقل فرمود: «ما اخلص عبد الله عزوجل اربعین صباحا الا جرت ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه؛ (عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۷۴، ح ۳۲۱) هیچ بنده ای چهل روز اعمال خود را خالصانه به درگاه حضرت حق انجام نمی دهد، مگر اینکه خداوند متعال چشمه سارهای حکمت را از قلب او به زبانش جاری می سازد»

تفکر در آفرینش الهی

فکر برای شناخت خدا، قدرت الهی، معاد و جهان آخرت، ملکوت آسمانها و زمین و نعمتهای بی کران الهی، و ... که باعث رشد فکری و معنوی انسان می گردد، از اندیشه های مثبت و سازنده ای است که اسلام بر آن تاکید فراوان دارد. امام رضا علیه السلام نیز می فرماید: «لیس العبادة كثرة الصيام والصلاة وانما العبادة الفكر فی الله تعالی»؛ (وسائل الشیعة، ج ۱۵، ص ۱۱۷) «عبادت به نماز و روزه بسیار نیست، بلکه عبادت، تفکر در امر خداوند است».

دعا برای آموزگاران علم و مبلغان

امام رضا علیه السلام در اینجا جمله ای دارد و می فرماید: «ان العبد اذا اختاره الله لامور عباده شرح صدره لذلك و اودع قلبه ینابیع الحکمة و الهمة العلم الهاما فلم یعی بعده بجواب»؛ (میزان الحکمه، ج ۳، ص ۱۳۴)

«وقتی خداوند بنده ای را برای کارهای بندگان انتخاب کند، برای آن کار به او شرح صدر می دهد. و چشمه های حکمت را در دلش به ودیعه می گذارد و به او به گونه ای علم را الهام می کند که بعد از آن در جواب عاجز نمی ماند.» «عن عبد السلام بن صالح الهروی قال: سمعت ابا الحسن الرضاعلیه السلام یقول: رحم الله عبدا احیا امرنا، فقلت له: فکیف یحیی امرکم، قال علیه السلام: یتعلم علومنا و یعلمها الناس، فان الناس لو علموا محاسن کلامنا لا تبعونا (مسند امام رضاعلیه السلام، ج ۱، ص ۶۰ بحار الانوار، ج ۲، ص ۳۰)؛ عبد السلام بن صالح هروی می گوید: از امام رضاعلیه السلام شنیدم که فرمود: خداوند رحمت کند بنده ای را که امر ما را زنده کند. گفتیم: چگونه امر شما را زنده می کند؟

فرمود: علوم ما را فرا گرفته و به مردم یاد می دهد. به درستی که اگر مردم خوبی های گفتار ما را بدانند، از ما پیروی می کنند»

در حدیث فوق، امام هشتم علیه السلام مبلغان بزرگوار را دعا کرده، رحمت الهی را برای آنان مسئلت می نماید آداب و اخلاق کریمانه امام رضا علیه السلام نیز توضیح آیه های اخلاقی قرآن می باشد که مادر مطالب زیر به برخی از این مباحث اشاره میکنیم:

بیان فضایل قرآن

قرآن، توصیف گری گویاست و در ایه های فراوانی به بیان منزلت رفیع و شأن والای خویش پرداخته است تا برای کسی در روی گردانی از قرآن حجتی باقی نماند و آن کسی که به قرآن رو می آورد با معرفت و بینش در وادی آن گام نهد. اهل بیت: نیز که عارف به حقیقت قرآن هستند، هم پای آن، این منزلت و فضیلت را به خوبی تبیین کرده اند. (البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۹۲) اینک نمونه ای از فرازهای گفتار امام رضا علیه السلام در این خصوص ذکر می گردد:

(الف) ریان بن صلت از امام رضا علیه السلام پرسید: نظر شما درباره قرآن چیست؟ امام فرمود:

«کلام الله لاتتجاوزه و لا تطلبوا الهدی فی غیره فتضلّوا»، «قرآن کلام خداست، از آنچه او گفته است، فراتر نروید و هدایت را در غیر او نجوید که گمراه می شوید». (بحار الانوار ج ۹۲، ص ۱۲ - ۱)

(ب) محمد بن موسی رازی از پدرش روایت کرده که یکی از روزها در محضر حضرت رضا علیه السلام، سخن از قرآن به میان آمد. امام فرمود: «قرآن ریسمان محکم، دستاویز استوار و ایین برتر خدا در میان بندگان است. به سوی بهشت راهبری می کند و از دوزخ رهایی می بخشد. در اثر گذشت زمان، کهنه نشده و با تکرار بر زبانها از ارزش و اثر بخشی آن کاسته نمی شود؛ زیرا خداوند، آن را برای زمان خاصی قرار نداده است، بلکه حجت و برهان برای همه انسانها در سراسر زندگیشان است و نه از پیش رو و نه از پس، باطل به آن وارد نخواهد شد. فرود آمده ای از سوی خداوند حکیم و ستوده است.» (مسند الامام الرضا، ج ۱، ص ۳۰۷)

(ج) در حدیث امامت که از آن حضرت صادر شده نیز آمده است که ایشان می فرماید: «خداوند زمانی پیامبرش را به سوی خود فراخواند که دین او را کامل و بر او، قرآن را نازل کرد، کتابی که روشنگر همه چیز است و حلال و حرام و حدود و احکام و هر آنچه مردم بدان نیازمندند، در آن به طور کامل بیان شده است.» (عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۳۰).

همنشین قرآن

ابراهیم بن عباس می گوید: «وکان المامون یمتحنه بالسؤال عن کل شیء فیجیب فیہ وکان کلامه کله و جوابه و تمثله انتزاعات من القرآن؛ مامون، امام علیه السلام را با سؤال از هر چیزی مورد امتحان قرار می داد و امام علیه السلام پاسخ می گفتند و سخن امام و جوابهای ایشان و مثالهایی که بیان می فرمودند، همه برگرفته از قرآن بود.»

او در ادامه می گوید: «وکان یختمه فی کل ثلاث ویقول: لو اردت ان اختمه فی اقرب من ثلاثة لختمت و لکنی ما مررت بأیة قط الا فکرت فیها و فی ای شیء انزلت و فی ای وقت، فلذلک صرت اختم فی ثلاثة ایام؛ ایشان در هر سه روز یک بار قرآن را ختم می کردند و می فرمودند: اگر بخواهم می توانم در کمتر از سه روز هم قرآن را ختم کنم؛ ولی هرگز

آیه ای را نمی خوانم، مگر اینکه در آن آیه تفکر می کنم و این که (آن آیه) در مورد چه چیزی و در چه زمانی نازل شده است. و همین امر سبب شده است که در سه روز قرآن را ختم کنم. (بخارا الانوار، ج ۴۹، ص ۹۰)

حضرت رضا علیه السلام در مورد پیروی از آیات الهی می فرمود: «قرآن کلام و سخن خداست، از آن نگذرید و هدایت را در غیر آن نجوید که گمراه می شوید.» (مسندالرضا علیه السلام، ص ۲۹۴)

تفسیر آیات قرآنی

سیره و روایات تفسیری باقی مانده از عالم آل محمد گنجینه بسیار ارزشمند و دست مایه بسیار مهم برای مفسران و علاقه‌مندان به تفسیر قرآن به شمار می‌رود. ما به اختصار نمونه‌هایی را ذکر می‌نماییم:

(۱) امام هشتم در تفسیر آیه شریفه «الذی جعل لکم الارض فراشاً و السّماء بناءً». (بقره / ۲۲) فرموده است: «یعنی زمین را با طبایع و ابدان شما سازگار و موافق قرار داد و آن را گرم و سوزان نساخت تا شما را بسوزاند، و بسیار سرد قرار نداد تا شما را منجمد گرداند، هوای آن را زیاد خوشبو نکرد تا سرهای شما به درد آید، و زیاد بد بو نساخت تا شما را هلاک کند، آن را مانند آب نرم روان قرار نداد، تا در آن غرق شوید، و زیاد سخت و صلب نیافرید تا نتوانید خانه و ابنیه و قبرهای مردگان در آن بسازید، بلکه خداوند متعال بخشی از آن را به اندازه‌ای که از آن سود برید، و آرامش یابید و بدن‌ها و خانه‌هایتان بر آن قرار گیرد، سفت و سخت آفرید. «والسّماء بناءً»؛ یعنی بر بالای سر شما آسمان را سقفی محفوظ بنا کرد، و خورشید و ماه و ستارگان آسمان را برای مصلحت و منفعت شما، به چرخش و گردش در آورد.» (مسند الامام الرضا، ج ۱، ص ۳۰۸)

(۲) حضرت امام رضا علیه السلام در مورد معنای «ختم الله علی قلوبهم» فرمودند: «ختم به معنای طبع است که به عنوان عقوبت عصیان و کفر کافران بر قلب‌های آنان زده می‌شود». چنان که می‌فرماید: «بلکه خداوند متعال بر قلوب آنان مهر زده است به سبب کفر آنان، پس ایمان نمی‌آورند مگر اندکی.» (سیره اخلاقی امام رضا، ص ۲۶۷)

(۳) امام هشتم علیه السلام در پاسخ سؤال ابن فضال در مورد آیه شریفه «کلا آنهم عن ربهم یومئذ لمحجوبون» فرمودند: «خداوند متعال هرگز وابسته به مکانی نشده و در محلی حلول نمی‌کند که موجب محجوب بودن بندگان از او باشد، ولیکن در اثر معاصی از اجر و ثواب پروردگارش محجوب می‌شوند.» (عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۶).

(۴) حضرت امام رضا علیه السلام در معنای «ترکهم فی ظلمات» (بقره / ۱۷) فرموده‌اند: «خداوند متعال چنین نیست که بدون جهت کسی را ترک و از او اعراض کند، ولی چون دید که آنان (کفار) از کفر و گمراهی و انحراف و طغیان خود دست نمی‌کشند، نظر لطف و معاونت هدایت را از آنان قطع می‌کند و آنان را به خود و به اختیار خود وا می‌گذارد.» (همان)

(۵) ابن فضال: «وسألته (الرضا علیه السلام) عن قوله الله عزّوجلّ: «و مکروا و مکرا لله» (آل عمران / ۵۴) «و یخادعون الله و هو خادعهم» (نساء / ۱۴۲) فقال: «ان الله تعالی لایمکرو لا یخادع، و لکنه تعالی: یجازیهم جزاء المکرو الخدیعة، تعالی الله عما یقول الظالمون علواً کبیراً»؛ ابن فضال گوید از امام رضا علیه السلام در مورد معنای مکر و خدعه پروردگار پرسیدم: آن حضرت در پاسخ فرمودند: «پروردگار به کسی مکر و خدعه نمی‌کند. معنای مکر و خدعه پروردگار آن است که وقتی مردم مکر و خدعه در مقابل برنامه‌های الهی کنند خداوند مطابق اعمال آنها، آنان را مجازات می‌کند.» (همان)

ارائه معنای واژگان

از دیگر روش‌ها و معیارهای تفسیری امام رضا علیه السلام در تبیین پیام‌ها و نکات آیات شریفه قرآنی، آوردن جمله‌ها و

عبارتی در ذیل ایه‌ها جهت معنا نمودن واژگان و اصطلاحات قرآنی و بیان مقصود خداوند متعال و رفع ابهام‌های مردم در زمینه فهم قرآن می‌باشد.

- ۱) حضرت رضا علیه السلام امام صادق علیه السلام نقل می‌کند آن حضرت درباره «اهدنا الصراط المستقیم» (حمد/۶) فرمود: «أرشدنا الى الطريق المستقیم؛ یعنی ما را به راه راست رهنمون باش تا پایبند و ملازم طریقی باشیم که به حجت تو منتهی می‌شود. و به دین تو می‌رسد و ما را از پیروی هوا و اخذ به رای خود که منجر به هلاکت و تباهی می‌شود باز می‌دارد» (همان، ص ۳۱۴)
- امام رضا علیه السلام در بیان مذکور ضمن تبدیل ایه قرآن به معادل لغوی آن، تبیین می‌کنند که صراط مستقیم راهی است که در مسیر حجت خدا باشد و هوا جویی و خود رای در دین، گمراهی و تباهی است.
- ۲) امام علی بن موسی الرضا علیه السلام درباره «فاصفح الصبح الجمیل» (حجر / ۸۵) فرمودند: «صفح جمیل، گذشتی است که در او مؤاخذه و عقاب نباشد.» (معانی الاخبار، ص ۳)
- ۳) درباره «خذوا زینتکم عند کلّ مسجد» (اعراف / ۳۱) نیز از امام رضا علیه السلام روایت شده که فرمود: «زینت یعنی لباس» بنابراین، معنای ایه این می‌شود که هنگام نماز و حضور در مساجد، لباس‌های نیکو و زینتی خود را بپوشید. مسند الامام الرضا، ج ۱، ص ۳۳۴
- ۴) از حضرت امام رضا علیه السلام درباره «و ما یؤمن اکثرهم بالله الا و هم مشرکون» (یوسف / ۱۰۶) پرسیده شد. فرمود: «شرکی است که به حد کفر نمی‌رسد.» (همان، ص ۳۴۷) در این ایه کریمه آمده: «بیشتر آنان به خدا ایمان نمی‌آورند مگر آنکه برای او شریک می‌گیرند.»
- این سؤال پیش می‌آید که چگونه در حالی که مشرکاند، ایمان دارند. پاسخ امام رضا علیه السلام می‌فهماند که مقصود از شرک مذکور در این ایه، شرکی است که با ایمان قابل جمع است و به حد کفر نمی‌رسد.
- از دیگر معیارهای تفسیری امام رضا علیه السلام، تعیین مصداق و تطبیق ایه است، بدین صورت که مفهوم کلی ایه اخذ و بر مصادیق جدید انطباق داده می‌شود و راه کارهای زندگی در گستره‌های مختلف فردی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی از قرآن برداشت می‌شود و برای واژه یا عبارتی مصادیق بسیار کلامی و یا فردی تعیین می‌نماید. حال، نمونه‌های از کلام امام رضا علیه السلام در این زمینه عرضه می‌گردد که در آن به بیان مصداق و تطبیق ایه پرداخته‌اند:
- ۱) امام علی بن موسی الرضا علیه السلام در ایه «ان تجتنبو کبائر ما تنهون عنه» (نساء / ۳۱)، برای کبائر این مصادیق را بر می‌شمرند: «پرستش بت‌ها، می‌خوردن، قتل، نافرمانی پدر و مادر، تهمت ناروا زدن، فرار از جنگ و خوردن مال یتیم.» (تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۲۳۸)
- ۲) در ذیل ایه «شهدالله أنه لا اله الا هو والملائکة و اولوا العلم قائماً بالقسط» (آل عمران / ۱۸) امام هشتم علیه السلام فرمود: «هو الامام». یعنی مقصود و مصداق اعلی و اکمل (اولوالعلم) امام معصوم علیه السلام است؛ زیرا دانش آنان برگرفته از دانش خدا و رسول اوست و آنان به سر چشمه علم و معرفت، دسترسی دارند و دیگران از فیض وجودشان به معرفت صحیح و کامل دست می‌یابند (همان، ص ۱۶۶)
- ۳) امام رضا علیه السلام فرمود: «زمانی که به شما سختی‌ای برسد، به واسطه ما از خداوند کمک بخواهید و این همان فرموده اوست: و لله الاسماء الحسنی فادعوه بها» (اعراف / ۱۸۰) «حضرت در ادامه فرمودند: به خدا سوگند! ماییم اسمای حسنی الهی که هیچ کس جز به شناخت ما پذیرفته نمی‌شود.» (تفسیر عیاشی، ج ۲، ص ۴۲)

۴) و شاء می‌گوید: از حضرت رضا علیه السلام درباره «و علامات و بالنجم هم یهتدون». (نحل / ۱۶) پرسیدم. فرمود: «آن نشانه‌ها ماییم و نجم، رسول الله (ص) است». (کافی، ج ۱، ص ۲۱۹)

استدلال قرآنی

حضرت رضاعلیه السلام هنگامی که در یکی از مناظرات خویش در مجلس مامون، جایگاه والای عترت پیامبر صلی الله علیه و آله را با استدلال به آیات قرآن تشریح می‌کرد؛ در ضمن شمارش آیاتی که در مورد فضیلت اهل بیت علیهم السلام است، چنین فرمود: «اما هفتمین آیه این است: «ان الله و ملائکته یصلون علی النبی یا ایها الذین امنوا صلوا علیه و سلموا تسلیما»؛ (احزاب/ ۵۶) «خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند، ای کسانی که ایمان آورده اید بر او درود فرستید و سلام گوید و کاملا تسلیم فرمان او باشید».

مسلمانان گفتند: یا رسول الله! ما معنی تسلیم را فهمیدیم که باید تسلیم فرمان شما باشیم، اما چگونه صلوات بگوئیم. فرمود: بگوئید: «اللهم صل علی محمد و آل محمد کما صلیت علی ابراهیم و آل ابراهیم انک حمید مجید». سپس امام رضاعلیه السلام خطاب به حاضرین مجلس فرمود: «آیا در این سخن خلافتی هست؟» گفتند: نه. در این هنگام مامون گفت: این سخن اجماعی است و هیچ اختلافی در میان امت اسلام نیست. آیا در مورد آل و فضیلت آل محمد، سخنی واضح تر و صریح تر می‌توانید از قرآن بیان کنید؟ حضرت رضاعلیه السلام فرمود: بلی، شما به من بگوئید، آیه شریفه «یس، والقرآن الحکیم، انک لمن المرسلین علی صراط مستقیم» (یس / ۱ - ۴) «یس سوگند به قرآن حکیم که تو قطعا از رسولان خداوند هستی و بر راهی مستقیم قرار داری.» مقصود از «یس» چیست؟ دانشمندان مجلس گفتند: «معنی یس، محمد صلی الله علیه و آله است و کسی در آن شکی ندارد.» امام هشتم علیه السلام فرمود: «در این آیه خداوند متعال بر محمد و آل محمد فضیلتی عطا کرده است و کسی را یارای درک حقیقت آن نیست مگر از راه تعقل و اندیشه، برای اینکه خداوند متعال در کتاب مقدس خویش، به غیر از انبیاء علیهم السلام بر هیچ کس سلام و درود نفرستاده و و «سلام علی موسی و هارون» (صافات / ۱۲۰) و در هیچ جای قرآن نفرمود: سلام علی آل نوح و سلام علی آل ابراهیم و سلام علی آل موسی و هارون. فقط فرمود: «سلام علی آل یس» (صافات / ۱۳۰) یعنی آل محمد صلوات الله علیهم.» مامون بعد از شنیدن این بیان عالی و استدلال قرآنی، خطاب به حاضرین مجلس گفت: «اکنون فهمیدم که شرح این آیات و بیان آن‌ها در نزد معدن نبوت و اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشد.» (عیون اخبار الرضاعلیه السلام، ج ۱، ص ۱۸۵ و تفسیر صافی، ج ۴، ص ۱۲۴).

حضرت رضاعلیه السلام در همان مجلس، در شمار آیاتی که برای فضیلت و برتری اهل بیت علیهم السلام نقل می‌کرد آیه «فستلوا اهل الذکر ان کنتم لاتعلمون» (انبیاء / ۷) «اگر نمی‌دانید از آگاهان بپرسید.» را تلاوت کرده و فرمود: «ما اهل ذکر هستیم، اگر نمی‌دانید از ما خانواده بپرسید.» دانشمندی که در مجلس حضور داشتند گفتند: «مقصود خداوند در این آیه از اهل ذکر یهود و نصاری هستند.» امام هشتم فرمود: «سبحان الله! اگر ما پرسیدیم، و آن‌ها هم به دین خودشان دعوت کردند و گفتند: دین ما بهتر از دین اسلام است، آیا چنین کاری بر ما جایز است؟» مامون پرسید: «یا ابالحسن! ممکن است این سخن را بشکافید و شرح دهید، تا خلاف ادعای این‌ها ثابت شود؟» حضرت رضاعلیه السلام فرمود: «بلی، ذکر، رسول الله است و ما (اهل بیت) اهل آن حضرت هستیم و این نکته در کتاب خدا بیان شده است..»

آن جا که در سوره طلاق می فرماید: «فاتقوا الله یا اولی الابواب الذین امنوا قد انزل الله الیکم ذکرا رسولا یتلوا علیکم آیات الله مبینات»؛ (طلاق / ۱۰) «از مخالفت فرمان خداوند بپرهیزید، ای خردمندانی که ایمان آورده اید! زیرا خداوند ذکر را بر شما فرستاده، رسولی که آیات روشن خدا را بر شما تلاوت می کند.» پس ذکر، رسول الله است و ما هم اهل ذکر هستیم.» (عیون اخبار الرضاعلیه السلام، ج ۱، ص ۱۸۷).

شأن نزول

از امام رضا علیه السلام روایت‌هایی در شأن نزول برخی آیات و سوره وارد شده است که به ذکر یک مورد بسنده می‌کنیم.

حضرت امام رضا علیه السلام در تفسیر آیه «واللیل اذا یغشی»، می‌فرماید: «این سوره دربارهٔ ابودحداح است که درخت خرما را شخصی بخیل را که در خانهٔ مرد انصاری بود و موجب اذیت او می‌شد، در عوض خانه‌اش خرید و به آن مرد واگذار کرد.» (مسند الامام الرضا، ج ۱، ص ۳۲۳)

محکم و متشابه

علی بن ابراهیم قمی روایت می‌کند که حضرت ثامن الحجج علیه السلام فرمود: «هرکس متشابه قرآن را به محکمش بازگرداند، به راه راست راهبری می‌شود. سپس فرمود: در اخبار ما نیز متشابهاتی همانند متشابهات قرآن و محکماتی همانند محکمات آن وجود دارد، پس متشابهات آن را به محکماتش ارجاع دهید و از متشابه آن بدون در نظر گرفتن محکم، پیروی نکنید که گمراه می‌شوید.» (همان، ص ۳۸۳)

بیان احکام قرآن کریم

فقه پژوهی قرآنی از نخستین شاخه‌های تفسیر و علوم قرآن است که زمینهٔ خلق آثار فراوانی با عنوان «آیات الاحکام» و «فقه القرآن» بوده است. امامان معصوم: که خود منبع و مرجع تبیین احکام دین هستند، در بسیاری از موارد، نظر خود را در بیان احکام، به قرآن کریم مستند کرده‌اند. روایت‌های امام هشتم علیه السلام در آیات الاحکام و تمسک به قرآن در تبیین مسائل فقهی از نمونه‌های بارز استناد معصومین، در تبیین احکام به قرآن کریم است.

ابوالقاسم فارسی می‌گوید: به حضرت رضا علیه السلام عرض کردم: خداوند در کتابش می‌فرماید: «فإمساک بمعروف أو تسریح بإحسان» (بقره / ۲۲۹) مقصود از آن چیست؟ امام علیه السلام فرمود: «امساک به معروف» (نگه داشتن به خوبی) یعنی آزار ندادن همسر و پرداخت نفقهٔ او و اما «تسریح بإحسان» (به شایستگی رها کردن) یعنی طلاق دادن طبق آنچه خدا مقرر فرموده است. (مسند الامام الرضا، ج ۱، ص ۳۱۶)

پس از گفت و شنودی که ابوسعید مکاری با امام رضا علیه السلام داشت، به امام می‌گوید: مسأله‌ای از تو می‌پرسم. امام می‌فرماید: «گمان نمی‌کنم، پاسخ مرا بپذیری، از یاران من نیستی! اما در عین حال بپرس.» می‌پرسد: مردی که هنگام مرگش گفته است: «کلّ مملوک قدیم فهو حرّ لوجه الله»؛ یعنی هر بردهٔ قدیمی‌ای که داشتم، در راه خدا آزاد کردم، در این باره چه می‌گویی؟ امام علیه السلام می‌فرماید: «بله، هر بنده‌ای که شش ماه بر او گذشته باشد، آزاد است؛ زیرا خداوند می‌فرماید: «والقمر قدرناه منازل حتی عاد کالعرجون القدیم» (یس / ۳۹) بنابراین، هر چیزی که شش ماه مانده باشد، قدیمی است. (همان؛ ص ۳۶۷)

تنزیه پیامبران و تبیین متشابهات

رواج اسرائیلیات و افسانه‌های نادرست دربارهٔ پیامبران برداشت‌های نادرست از آیات متشابه در داستان پیامبران و

تفسیرهای ناروا، سبب مشوه شدن چهره پیامبران و تهمت‌های ناروا به آنان بوده است و شاید در طول تاریخ برخی ناپاکان خواسته‌اند با آلوده جلوه دادن حریم نبوت و ولایت، زمینه حضور خود در مسند رهبری جامعه و توجیه کرده‌های خود را فراهم آورند.

عالم آل محمد، امام هشتم علیه السلام در مناظراتشان و در پاسخ پرسش‌هایی که از ایشان می‌شد، میراث ارجمندی را در تفسیر آیات قصص به یادگار گذاشت که به یک نمونه از آن اشاره می‌شود:

محمد بن علی بن جهم، حکایت می‌کند که در مجلس مأمون حاضر شدم و علی بن موسی الرضا علیه السلام نیز نزد وی نشسته بود. مأمون به ایشان گفت: ای فرزند رسول خدا! ایا سخن شما این نیست که پیامبران دارای عصمت از گناه هستند؟ وی فرمود: «بله، درست است». مأمون از تعدادی از ایه‌های قرآن پرسید، از جمله گفت: این ایه را برای من روشن سازید که نسبت به ابراهیم می‌فرماید: «فَلَمْ جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي» (انعام / ۷۶) علی بن موسی علیه السلام فرمود: «ابراهیم، میان سه گروه قرار گرفت: زهره پرست، ماه پرست و خورشید پرست.

این زمانی بود که از نقبی که در آن مخفی بود، خارج شد. وقتی پرده تاریک شب، همه جا را گرفت و ستاره زهره را دید، به گونه‌ای پرسش گرانه و انکار آمیز گفت: (هَذَا رَبِّي). چون زهره افول کرد و نا پدید شد، گفت: من چیزهایی را که غروب می‌کنند، دوست ندارم؛ زیرا افول از صفات پدید آمده‌هاست، نه چیزی که قدیم و همیشگی است. پس از آن، وقتی ماه را دید که طلوع کرده است، انکار آمیز و پرسش گرانه گفت: این پروردگار من است؟! زمانی که ماه از دیدگان نهان شد گفت: اگر پروردگارم مرا هدایت نکند، از گمراهان خواهم بود.

پس چون صبح شد و خورشید را دید که درخشان و طالع است، از روی انکار و پرسش، نه از روی پذیرش و خیر گفت: این پروردگار من است؟! این که از زهره و ماه هم بزرگ‌تر است! آنگاه که خورشید غروب کرد، به گروه‌های سه گانه‌ای که زهره، ماه و خورشید را می‌پرستیدند، گفت: ای قوم! من از آنچه شما شریک خدا قرار می‌دهید، بیزارم، من رو به سوی کسی می‌آورم که آفریننده آسمان‌ها و زمین است و از مشرکان نیستم. ابراهیم علیه السلام خواست برای آنان بطلان دینشان را روشن و ثابت کند که پرستش، همانند زهره، ماه یا خورشید را نسزد و تنها شایسته آفریننده آنها و خالق آسمان و زمین است. آنچه ابراهیم با آن بر قومش احتجاج کرد، از چیزهایی بود که خداوند عزوجل به او الهام کرده بود، همچنان که می‌فرماید: و تَلَك حَجَّتْنَا آتِنَاهَا اِبْرَاهِيمَ عَلِي قَوْمِهِ» (همان، ۸۳). (عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۰۴ - ۱۹۵).

نتایج

- ۱- توجه به سیره و زندگانی امام رضا (ع) و اهل بیت (علیهم السلام) و الگو قرار دادن آن‌ها در زندگی مهم‌ترین عامل در گسترش فرهنگ دینی است.
- ۲- وی به نماز درنهمان و آشکارا اهمیت می‌دادند.
- ۳- از فضایل دینی وی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: الف: سجده های طولانی؛ ب: امیدواری در دعا؛ ج: بی رغبتی نسبت به دنیا؛ د: نهایت خضوع و خشوع الهی؛ ه: دعا برای آموزگاران علم و مبلغان و غیره...
- ۴- از فضایل علمی وی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: الف: بیان فضایل قرآن؛ ب: تفسیر آیات قرآنی؛ ج: ارائه معنای واژگان؛ د: بیان شأن نزول و محکم و متشابه؛ ه: بیان احکام قرآن کریم و غیره...

امیدوارم در برپایی سیره وسنت عبادی امام رضا (ع) به خصوص نماز از طرف خداوند متعال توفیق داشته باشیم.

منابع

- ❖ قرآن
- (۱) احقاق الحق، مرعشی تستری، شهید قاضی نور الله، قم، مکتبه آیت الله العظمی مرعشی، بی تا.
 - (۲) الاعتقادات فی دین الامامیه، شیخ صدوق، محمد بن علی، بی جا، بی نا، بی تا.
 - (۳) بحار الانوار، مجلسی، محمد باقر، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق
 - (۴) البرهان فی تفسیر القرآن، بحرانی، سید هاشم، بی جا، اسماعیلیان، بی تا.
 - (۵) تفسیر عیاشی، عیاشی، ابو النضر محمد بن مسعود بن عیاش سمرقندی، قم، بنیاد بعثت، ۱۳۷۹ ش.
 - (۶) سیره اخلاقی امام رضا (ع)، حاکمی، جعفر، بی جا، بی نا، بی تا.
 - (۷) عده الداعی و نجاح الساعی، حلی، احمد بن محمد بن فهد، بیروت، دار الکتب الاسلامی، بی تا.
 - (۸) عیون اخبار الرضا، شیخ صدوق، محمد بن علی، مترجم: محمد تقی بن محمد باقر آقا نجفی، بی جا، نور، بی تا.
 - (۹) کافی، کلینی، محمد بن یعقوب، مترجم هاشم رسولی، تهران، علمیه اسلامی، بی تا.
 - (۱۰) مسند الامام الرضا ابی الحسن علی بن موسی علیهما السلام، عطاردی خبوشانی، عزیز الله، مشهد، الموتر
- العالمی الامام الرضا (ع)، 1364 ش.
- (۱۱) معانی الاخبار، شیخ صدوق، محمد بن علی، مترجم: حمید رضا شیخی، بی جا، ارمغان طوبی، ۱۳۸۹ ش.
 - (۱۲) مناقب آل ابی طالب، ابن شهر آشوب، محمد بن علی، قم، علامه، بی تا.
 - (۱۳) منتهی الامال، قمی، عباس، تهران، جاویدان، بی تا.
 - (۱۴) وسائل الشیعہ، حر عاملی، محمد بن حسن، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۹ ق.